

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Archeologisch
**RIJKSMONUMENT
PASPOORT**

Nr

531049

Het rijksmonument bevat de resten van een fort (castellum), resten van (vroeg)middeleeuwse kerkgebouwen en keizerlijke en bisschoppelijke residentiegebouwen

BASISGEGEVENS

Domplein

531049

Utrecht

Utrecht A 1338, 1349, 1354, 1357, 1358, 1359, 1360, 1707, 2325, 2693, 2988, 2989, 3005, 3047, 3071, 3074, 3137, 3138, 3236, 3314, 3370, 3387, 3388, 3419, 3421, 3457, 3460, 3461, 3462, 3486, 3489, 3490, 3549, 3588, 3589, 3623, 3624, 3682, 3708, 3709, 3724, 3803, 3804, 4032, 4129, 4130, 4131, 4195, 4196, 4197, 4198, 4283, 4284, 4285, 4293, 4294, 4320, 4321, 4397, 4398
B 170, 171, 177, 593, 594, 598, 607, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 638, 639, 2085,

531049

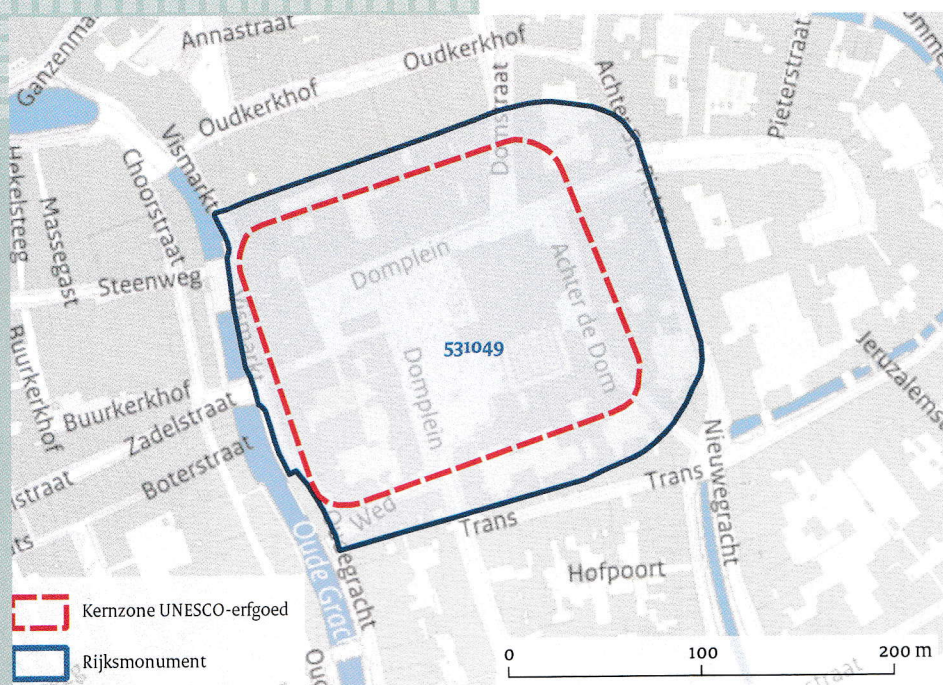
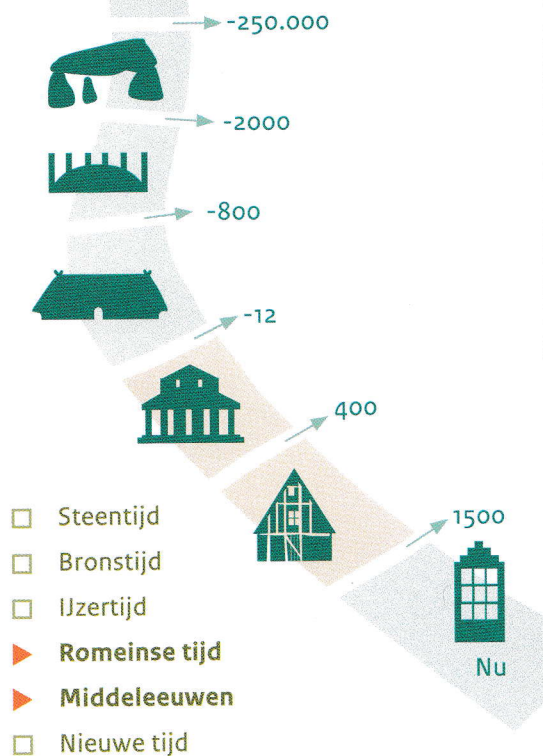
Toponiem

Rijksmonumentnummer

Provincie /Gemeente/Plaats

Kadastrale percelen

2107, 2348, 2655, 2697, 2828, 2864,
2907, 2908, 2954, 3012, 3013, 3014,
3188, 3217, 3218, 3219, 3221, 3244,
3245, 3265, 3266, 3276, 3277, 3502,
3503, 3517, 3518, 3598, 3627, 3635,
3636, 3666, 3667, 3673, 3690, 3745,
3791, 3900, 3901, 3904, 3906, 3935,
3995, 3996, 3997, 4054, 4180, 4284,
4285, 4318, 4367, 4444, 4534, 4561,
4723, 4724, 4725, 4761, 4839, 4840,
4841, 4842, 4849, 4850, 4851, 4917,
4918, 4919, 4920, 4957, 4958, 4980,
4981, 5031, 5032, 5075, 5468, 5469,
5515, 5516, 5517, 5532, 5539, 5543,
5544, 5574, 5580, 5581, 5582

AMERSFOORT
uitgiftejaar
2023

Algemene informatie

Het Latijnse woord *limes* betekent 'grenspad' of 'grens'. Historici en archeologen duiden met deze term de grens van het vroegere Romeinse keizerrijk aan. De Romeinen zagen die niet als absoluut of permanent. Pas als het veroveren van nieuw gebied niet mogelijk bleek, hielden hun legers halt en bouwden legerkampen, forten en wachttorens om het pas bezette gebied te beschermen tegen invallen.

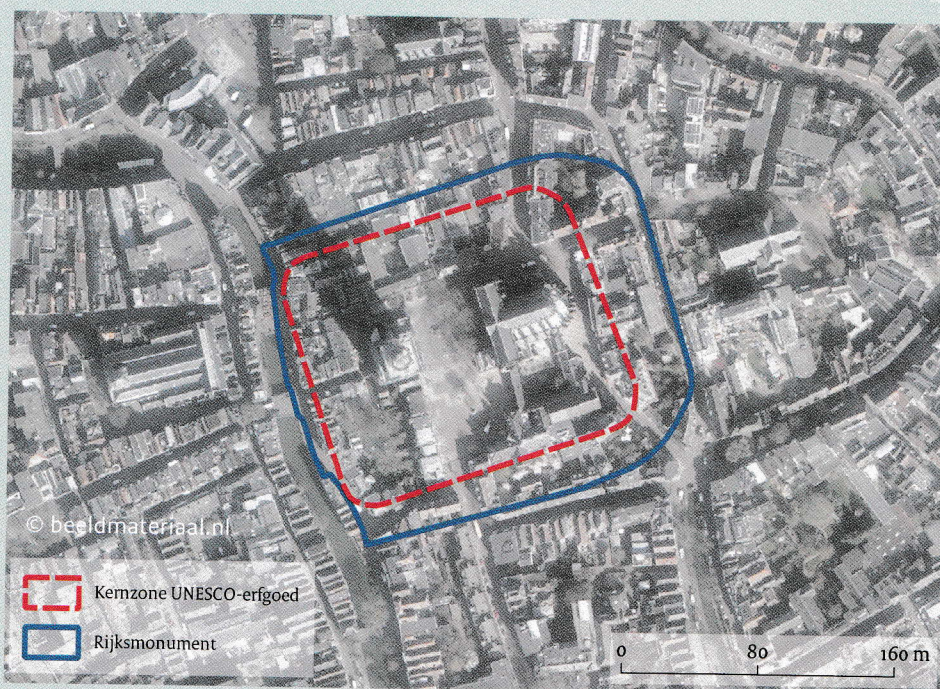
Het Nederlandse gedeelte van de *limes* was vanaf de eerste eeuw na Chr. ingericht langs de Rijn. Die rivier stroomde toen vanaf Millingen via Wijk bij Duurstede, Utrecht en Leiden naar Katwijk, waar hij uitmondde in zee. Op de zuidelijke oever verrees een keten van forten (*castella*), die ieder plaats boden aan een paar honderd soldaten van de hulptroepen van het Romeinse leger. In de praktijk is het bijna nooit voorgekomen dat de grens door vijandelijke stammen werd overschreden.

De meeste *castella* in Nederland zijn tussen 40 en 50 na Chr. gebouwd. In diezelfde periode liet de Romeinse generaal Corbulo een kanaal aanleggen tussen de mondingen van Rijn en Maas. Waterwegen waren belangrijk voor de verbindingen in dit natte land. Schepen van de Rijnvloot patrouilleerden op de rivier om de transporten te beveiligen. In havens bij Voorburg en Naaldwijk werden goederen overgeslagen op zeegaande schepen die onder andere naar Engeland voeren. Eind eerste eeuw werd er ook een weg aangelegd die de *castella* met elkaar verbond. Hier en daar

stonden wachttorens tussen de forten in. Vlak over de huidige Duitse grens lagen grote legerkampen (*castra*), waar legioenen van een paar duizend man gelegerd waren. Bij Nijmegen was tussen 71 en 104 na Chr. ook zo'n groot kamp in gebruik. Een aquaduct voerde drinkwater vanuit bronnen in de heuvels naar het kamp.

Rond de forten groeiden al snel kleine kampdorpen (*vici*). Daar woonden handelaars en ambachtsslui, maar ook vrouwen en kinderen van de soldaten die in het fort verbleven. Langs de uitvalswegen lagen grafvelden, waar burgers van de *vici* en soldaten uit de forten samen werden begraven. In het achterland verrezen kleine steden, zoals bij Voorburg en Nijmegen, heiligdommen zoals bij Elst (Gld) en industriële complexen, zoals pottenbakkersovens bij Berg en Dal. De grensstrook was het dichtst en drukst bevolkte gebied in Nederland destijds. Voorbij Millingen bleef de *limes* ook in Duitsland voor een groot deel langs de Rijn liggen. Ten zuiden van Bonn lag de grens van de provincie Neder-Germanië. Het deel van de *limes* tussen Katwijk en Bonn staat dan ook bekend als de Neder-Germaanse *limes*.

Het grenssysteem langs de Rijn hield stand tot in de vijfde eeuw na Chr. Na een lange periode van onrust en strijd kwam toen een einde aan het westelijk deel van het rijk. In Nederland zijn de meeste forten al aan het einde van de derde eeuw verlaten, al kunnen ze in de vierde eeuw nog wel als tijdelijk steunpunt zijn gebruikt. De ruïnes van een paar forten, zoals dat van Utrecht, vormden eeuwen later de kern van middeleeuwse steden. Vanaf 1900 hebben archeologen het Nederlandse deel van de *limes* intensief onderzocht. Er worden nog steeds nieuwe ontdekkingen gedaan. <

Verhaal over het rijksmonument [531049]

Binnen de reeks van achttien Romeinse forten (*castella*) die vanaf halverwege de eerste eeuw na Chr. de Rijn grens bewaakten, neemt dat van Utrecht een bijzondere plaats in. Het is eerder en uitgebreider onderzocht door archeologen dan de meeste andere forten. Alleen van het Utrechtse fort zijn nog resten onder de grond te zien. En het is in zekere zin het historische centrum van Nederland.

Dat laatste is opmerkelijk, want het was in zijn tijd zeker niet het belangrijkste fort langs de *limes*. Sterker nog: zijn naam staat niet eens vermeld op een Romeinse routekaart waar- aan we wél de namen van veel andere forten te danken hebben. We kennen die naam trouwens wel uit andere bronnen. Het heette Traiectum ('oversteekplaats') waar we de uitgang -trecht nog in herkennen. Het is gebouwd in de

jaren 40 van de eerste eeuw na Chr., zoals de meeste *limes* forten. Het was een versterking van doorsnee-afmetingen, zo'n 1,6 hectaren groot. Ook was het opgebouwd en ingericht zoals alle andere forten aan de Rijn grens. Een rechthoekige wal, omgeven door een gracht, omsloot het terrein waar barakken, werkplaatsen en opslagplaatsen gegroepeerd lagen rond twee 'hoofdstraten'. Daar woonden en werkten maximaal een paar honderd soldaten. Meestal waren dat eenheden die in andere delen van het Romeinse rijk waren geworven. Zo was er in Traiectum een onderdeel uit Spanje gelegerd. De commandant van zo'n onderdeel woonde in het ruim bemeten *praetorium*. Centraal stond een al even fors uitgevoerd hoofdkwartier, de *principia*. Van dat laatste gebouw zijn de fundamenteën opgegraven. Het stond centraal binnen het fort,

aan het kruispunt van de twee straten. Die voerden via poorten naar de rivier, die vlakbij stroomde, of naar de weg die het fort met zijn burens verbond. De huidige Servetstraat en Zadelstraat volgen min of meer het tracé van de weg die naar het westen voerde. Vlak ten oosten van het fort lag de afsplitsing van de Vecht, die een van de belangrijkste routes naar de noordelijke 'Friese' gebieden vormde.

Buiten de muren stonden langs die uitvalsweg rijen lange huizen, waar mensen woonden die van het leger afhankelijk waren. Ze verleenden allerlei diensten en verkochten diverse producten. Een deel van de bevolking bestond uit vrouwen die relaties hadden met de soldaten binnen de muren, en hun kinderen.

Net als de andere Rijnforten is Traiectum verschillende malen her- en verbouwd. Het is minstens éénmaal in vlammen opgegaan, namelijk tijdens de Bataafse Opstand van 69-70 na Chr. Een brandlaag die bij de opgravingen werd gevonden, getuigt daarvan. In de tweede helft van de tweede eeuw werden de houten gebouwen en aarden wallen opnieuw opgetrokken uit steen. Het zijn die stenen muren waarvan nog resten in kelders aan het Domplein te zien zijn en in DomUnder.

Tot zover was het fort van Utrecht niet heel uitzonderlijk. Maar in tegenstelling tot de andere forten kreeg Traiectum na het vertrek van het Romeinse leger een belangrijke rol toebedeeld. In het begin van de zevende eeuw breidde het christelijke Frankische rijk zijn macht uit langs de Rijn. In de zevende eeuw bereikten de Franken Utrecht, dat toen in het woongebied van de Friezen lag. Onder Frankisch toezicht werden binnen de nog bestaande muren van het oude fort verschillende kerken gebouwd. Een ervan werd rond 600

gesticht door de Frankische koning Dagobert. De huidige Domkerk is daarvan de (veel latere) opvolger.

Utrecht werd al in de vroege middeleeuwen bisschopsstad en voor lange tijd het geestelijk én wereldlijk centrum van de middeleeuwse Nederlanden. Het Domplein was daar weer het centrum van. Het beslaat min of meer hetzelfde oppervlak als het Romeinse castellum, waarvan de muren in de middeleeuwen zelfs werden hersteld. De bisschoppen van Utrecht bouwden daarbinnen een eigen paleis. In de twaalfde eeuw kreeg ook de Duitse keizer er een eigen paleis, dat bekend stond als 'Lofen'. In die tijd moet het Domplein bijna helemaal volgebouwd zijn geweest met kerken en paleizen. Stadsbranden en verval door de eeuwen heen hebben ervoor gezorgd dat alleen de Domtoren en een deel van de Domkerk nog overeind staan. Ondergronds zijn echter nog veel resten van de Romeinse en middeleeuwse bouwwerken bewaard gebleven, en op een aantal plekken zijn ze nog te zien. Het Domplein is dan ook een archeologische schatkamer zonder weerga. <

Een proefonderzoek uitgevoerd in de jaren dertig van de vorige eeuw om de fundamenteën van de Heilig Kruiskapel te traceren, leidde tot de ontdekking van Romeinse muurresten.

© Gemeente Utrecht

© Centraal Museum Utrecht, Adriaan van Dam

Onder een officiersverblijf van het fort vonden archeologen in 1933 een verzameling van 50 gouden munten. Het is ongetwijfeld begraven toen het fort tijdens de Bataafse Opstand in 69 werd ontruimd.

Waarom bescherming voor de toekomst?

Archeologische resten zijn een belangrijke informatiebron over het verleden. Voor veel perioden zelfs de enige. Alleen de bodem kan ons vertellen hoe de mensen leefden en werkten voordat er geschreven bronnen waren. Maar ook later, als er wel historische bronnen beschikbaar zijn, kunnen archeologische resten ons veel duidelijk maken. In die zin is ook de bodem een archief waaruit geput kan worden om de geschiedenis van de plek te vertellen.

Vanwege de wetenschappelijke waarde en/of belevingswaarde worden archeologische resten beschermd. Dat is nodig omdat het bodemarchief meestal onzichtbaar is en dus kwetsbaar. Bij graafwerkzaamheden kunnen archeologische resten onbedoeld worden vernield. Van sommige terreinen is de waarde zo groot dat ze onder bescherming van de Erfgoedwet vallen. Dit zijn de archeologische rijksmonumenten. Deze rijksmonumenten vragen om alertheid: het gehele terrein is kwetsbaar, niet alleen de zichtbare resten.

Het terrein met de resten van het fort uit de Romeinse tijd en van de (vroeg)middeleeuwse kerkgebouwen, keizerlijke en bisschoppelijke residentiegebouwen is een van de ca. 1500 archeologische rijksmonumenten in Nederland. Het rijksmonument maakt deel uit van de Neder-Germaanse Limes die sinds juli 2021 Unesco werelderfgoed is. <

Zorgvuldig gebruik

Om archeologische resten voor de toekomst te behouden geldt als vuistregel: hoe minder de bodem verstoord wordt hoe beter. Voor werkzaamheden die het rijksmonument aantasten heeft u daarom een vergunning nodig. Voorbeelden zijn de bouw van woningen of bedrijfspanden, het graven van sleuven voor kabels, leidingen of drainagebuizen, het uitgraven of dempen van sloten en grachten, het verlagen van het maaiveld, het plaggen en diepploegen van grond. Ook voor herstel- en onderhoudswerkzaamheden om het rijksmonument in stand te houden, is soms een vergunning nodig.

Voor rijksmonumenten waar de archeologische resten onzichtbaar en dieper onder de grond liggen is een vrijstellingsdiepte van toepassing. Veel grondwerkzaamheden kunnen tot die diepte (onder maaiveld) zonder vergunning uitgevoerd worden. Ook voor grondboringen tot een diameter van 10 cm is geen vergunning nodig.

De vergunning wordt verleend door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (namens de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap), of – vanaf de inwerkingtreding van de Omgevingswet – uw gemeente.

U kunt bij de Infodesk van de Rijksdienst de brochure 'Vergunningprocedure voor archeologische rijksmonumenten' opvragen waarin meer informatie staat over de gebruiksmogelijkheden van het rijksmonument. Ook kunt u de Infodesk vragen naar subsidiemogelijkheden.
info@cultureelerfgoed.nl

033-421 74 56

Bij uw rijksmonument liggen de archeologische resten dieper in de ondergrond waardoor er een vrijstellingsdiepte van 50 cm onder maaiveld van toepassing is.

Wel is altijd een vergunning vereist voor:

- > bouwwerkzaamheden;
- > aanbrengen van verhardingen;
- > het wijzigen van het grondwaterpeil;
- > het dempen/uitdiepen van watergangen of depressies;
- > het ophogen, verlagen of egaliseren van het terrein;
- > het aanleggen en verwijderen van leidingen;
- > het aanbrengen van beplantingen;
- > sloopvergunningplichtige werkzaamheden;
- > overige wijzigingen.